

Herstel van de machtbalans

Tussen de burger, de machtige overheid en het parlement

Binnenhoflezing

6 september 2023

Pieter Omtzigt

Nieuw Sociaal Contract

Inhoudsopgave

Scheidsrechter en informatie	3
Politiek	4
Dictatuur versus democratie	5
De alwetende overheid	6
<i>De zwarte lijsten bij de Belastingdienst</i>	6
<i>Coronatijd</i>	8
De overheid weet steeds meer, maar de burger steeds minder over de overheid. De balans begint ernstig zoek te raken.	10
Het gevaar van algoritmes, kunstmatige intelligentie en slordig bestuur	12
Wie wordt er dan wel beschermd met de AVG?	13
<i>Voorbeeld 1: de AVG beschermt Russische oligarchen</i>	13
<i>Voorbeeld 2: De duizenden miljarden doorstroom worden zeer slecht gecontroleerd</i>	13
<i>Voorbeeld 3: grote boetes bij banken</i>	14
<i>Voorbeeld 4: uithuisgeplaatste kinderen in het toeslagenschandaal worden niet geholpen vanwege de AVG</i>	14
De uitdagingen	15
<i>Bescherming en rechtsbeginselen</i>	15
<i>Teruggang in democratie</i>	15
De rol van Kamerleden	17

Scheidsrechter en informatie

Op zaterdagen ben ik af en toe scheidsrechter in het voetbal. De spelregels van het spel zijn heel duidelijk en zowel de spelers, de trainers als de scheidsrechter en de assistent-scheidsrechters horen ze te kennen en te interpreteren.

Scheidsrechter zijn is een boeiende job: je observeert non-stop. Als je je bril of zonnebril vergeten bent, gaat het niet goed. Als je niet fit bent en dus niet kunt meelopen, kun je het niet scherp waarnemen. Als je assistent-scheidsrechters er niet zijn, mis je buitenspelsituaties of mis je de extra ogen in een situatie die je niet zag. En als de assistent-scheidsrechters, die op lagere niveaus gewoon van het spelende team zijn, partijdig zijn en alles als buitenspel beoordelen, mis je ook wat. Dan moet je ze een paar keer overrulen om duidelijk te maken dat jij de scheidsrechter bent.

En natuurlijk heb ik geen VAR, al gebaren jonge spelers al vaardig dat ik die soms toch wel zou moeten gebruiken. En omdat ik geen doellijntechologie heb, kunnen ook daar twijfelgevallen ontstaan.

Als scheidsrechter heb je betrouwbare informatie nodig, uit eigen observatie en van anderen.

Heb je die informatie niet, omdat je niet goed kijkt bijvoorbeeld, dan loopt het spel uit de hand.

Dat is dus precies zoals bij het werk van een Kamerlid: als die de informatie niet heeft en niet opeist, dan neemt de volksvertegenwoordiging totaal verkeerde besluiten.

Natuurlijk weten de spelers en ouders vaak wie ik ben en weten ze dat niet. Ze weten het uit openbare bronnen. Dan ontvang ik 's middags een foto van mijzelf als scheidsrechter op de whatsapp met 'functie elders' eronder. Of ze maken een opmerking over een eigen partij. Prima allemaal.

Maar wat zou er gebeuren als de spelers in één keer heel veel van mij wisten. Als zij mijn whatsapp berichten konden lezen en konden afleiden wie mogelijk kandidaat zijn voor Nieuw Sociaal Contract? Zij zouden mij kunnen chanteren: geef me een penalty of anders...

In dit geval doe ik dus helemaal niets raars, laat staan iets illegaals. Maar als deze informatie openbaar zou worden, zou ik wel onmiddellijk een probleem hebben.

En mocht er in mijn telefoon echt belastende dingen staan, dan ben ik helemaal chantabel.

Dan is er van een eerlijk spel volstrekt geen sprake meer.

Of stel je voor dat iemand mij een appje stuurt of belt en ik antwoord niet. En hij kan dan mijn complete telefoon uitlezen, mijn telefoon gebruiken als opnameapparaat voor audio en video zonder dat ik het weet. Science fiction denkt u? Niet helemaal, maar dan ben ik wel in een totalitaire staat beland. En zoals u later zult merken, is dit dichterbij dan velen denken, zelfs in Westerse democratieën.

Politiek

Dames en heren,

U vraagt zich af: wat heeft dit met politiek te maken? Waarom begint hij over voetbal en kan hij dan niet beter meebabbelen met Voetbal Inside?

Het heeft alles te maken met de politiek en onze democratie.

Wie informatie over een ander heeft, heerst over die ander, ook als het andersom zou moeten zijn.

We hebben in Nederland een vertegenwoordigende democratie. De kiesgerechtigden kiezen het parlement, dat het volk vertegenwoordigt en de regering controleert.

In de vier jaar moet de volksvertegenwoordiging dus de regering kunnen controleren namens de burgers, net als de media en de burgers zelf. De burgers moeten natuurlijk ook kunnen zien wat de volksvertegenwoordigers doen: wat stemmen zij, wat is hun inbreng en hoe zit het met hun integriteit.

Alleen als de informatiebalans op orde is, kan een vertegenwoordigende democratie werken.

Daarom zijn vergaderingen van de Tweede Kamer in principe openbaar en ook alle stemmingen, tenzij ze over personen gaan.

Daarom heeft de Tweede Kamer een grondwettelijk recht op informatie van de regering: artikel 68 van de Grondwet.

Daarom hebben burgers en de pers recht op informatie van de overheid onder de Wet Open Overheid, zonder dat ze hoeven te vertellen waarvoor het nodig is.

Daarom hebben burgers inzagerecht in hun eigen persoonsgegevens bij de overheid en elders, waarop maar zeer beperkt uitzonderingen mogelijk zijn.

En daarom moet de overheid zich aan de archiefwet houden, zodat gebeurtenissen herleidbaar zijn.

In theorie is de machtsbalans hiermee in evenwicht:

Maar u voelt de vraag aankomen: hoe gaat dit in de praktijk en wie heeft welke informatie over wie en wat doet dat met de impliciete machtsverhoudingen?

Dictatuur versus democratie

Laat ik kort door de bocht beginnen:

In een dictatuur controleert de regering de bevolking. Daarvoor is wel een entourage vereist die het met de dictator eens is en die hij vertrouwt. Een dictator hoeft dus niet de steun van 50% van de bevolking te hebben. Enkel een deel van de bevolking, van zijn lijfwachten en directe veiligheidsdiensten tot zijn regering moeten hem steunen en hij moet daarop kunnen vertrouwen. Om controle uit te oefenen en te weten wie hij politiek niet kan vertrouwen, bouwt de dictator een uitgebreid veiligheidsapparaat dat burgers actief controleert. De rechtspositie van de burger is in een dictatuur zwak, zeker wanneer het op politieke vrijheden aankomt. De bevolking wordt dus gedwongen open te zijn richting de regering.

In een democratie is het precies andersom: daar controleert de bevolking de regering en kan de bevolking ook de besluiten van de regering observeren. De bevolking kan op basis van die informatie tijdens democratische verkiezingen een geïnformeerde stem uitbrengen op een kandidaat van een partij. Dat gekozen parlementslid controleert namens hem of haar de regering en legt daarover verantwoording af.

De regering is dus, met soms een gezonde dosis tegenzin, open richting de bevolking en het parlement. En stemmingen en gedrag van parlementariërs zijn openbaar, zodat de bevolking kan zien hoe de taak uitgeoefend wordt.

Dit is natuurlijk een zwart/wit beeld: want ook in een democratie controleert de overheid haar burgers. Er vindt open controle plaats om te kijken of burgers de democratisch afgesproken regels naleven. Er staat dus een flitspaal naast de weg. Maar bij een boete kun je de foto van de flitspaal opvragen. Ofwel, de overheid dwingt wetten, die bij meerderheid zijn vastgesteld, af. Maar je hebt tegelijk het volste recht te weten hoe de regering de overtreding geconstateerd heeft en je mag het bij de rechter aanvechten.

En bij echte gevaren voor de staat mag en kan de overheid dat ook verhuld doen. Zo mag politie afluisteren of tappen als de rechter-commissaris hiervoor toestemming heeft gegeven aan het openbaar ministerie. Er moet sprake zijn van een verdenking van een ernstige inbreuk op de rechtsorde en het moet gaan van een misdrijf waarop een gevangenisstraf staat van vier jaar of meer. In het strafproces voor de rechter wordt streng gecontroleerd of het OM zich volledig aan de regels gehouden heeft. Afluisteren en tappen betekent telefoongesprekken afluisteren, elektronische communicatie aftappen, zoals SMS, whatsapp, het monitoren van videogesprekken en activiteiten op internetfora. Het betekent ook mensen op sociale media volgen.

En ook de geheime diensten, zoals de AIVD en de MIVD, staan onder toezicht: onder de Wet op de Inlichtingen en Veiligheidsdiensten moeten zij de inzet van bijzondere methoden voorleggen aan de TIB (Toetsingscommissie Inzet Bevoegdheden) voor toetsing vooraf en houdt de Commissie van Toezicht op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, tijdens de inzet en achteraf, toezicht. Het parlement wordt in de commissie-Stiekem vertrouwelijk geïnformeerd.

De alwetende overheid

De afgelopen jaren zijn de technische middelen om veel informatie te verzamelen over burgers enorm geworden. Daarmee kunnen allerlei instanties, de eigen overheid, vreemde mogendheden maar ook bedrijven en andere niet-statelijke actoren enorme hoeveelheden informatie verzamelen op een relatief eenvoudige manier. De verwerking van deze biedt steeds meer mogelijkheden.

Vandaag behandel ik alleen de informatie die de eigen overheid verzamelt. Het spreekt vanzelf dat het verzamelen van informatie door andere actoren nog veel meer problemen kan opleveren.

De Nederlandse overheid is op verschillende momenten uit de bocht gevlogen met dataverzameling en met grondrechten. Het gebeurt maar in de minderheid van de gevallen maar overschaduwde al het andere werk en holt het vertrouwen in de rechtstaat uit.

Ik geef u een paar voorbeelden:

De zwarte lijsten bij de Belastingdienst

De Belastingdienst houdt zich niet aan de AVG. Ondanks een toezegging in 2018 dat het bijna op orde was, gaat dat nog jaren duren, bleek na een groot aantal Kamervragen.

Burgers krijgen pas na jaren vragen inzage en dan nog maar gedeeltelijk. De Belastingdienst overtrad ook structureel 13 wetten – dat moet u eens proberen, en waarschijnlijk nog veel meer. Daardoor kan je als burger in een Kafkaëske situatie terecht komen. Ik kan niet genoeg benadrukken hoe funest het in een rechtsstaat is als een van de sterke armen van de rechtsstaat (Belastingdienst, politie, leger) structureel en ongegeneerd wetten overtreedt

De Belastingdienst hield zwarte lijsten bij waarop fraudesignalen stonden. Dat kon dus gewoon geconstateerde fraude zijn maar ook alleen een signaal, een vermoeden. Je kon op een zwarte lijst komen door een klikmelding. Maar je kwam er ook altijd op bij een terugvordering/schuld van 10.000 euro. Dat laatste gebeurde nogal eens in het kinderopvangtoeslagschandaal, waarbij de Belastingdienst een of meerdere jaren terugvorderde en zoals we weten vaak ten onrechte.

Honderdduizenden burgers en bedrijven stonden op die lijsten, inclusief bijna 2000 kinderen, zonder dat zij het wisten.

Een van de gevolgen was dat als je op de lijst stond je niet in aanmerking kwam voor minnelijke schuldsanering. De Belastingdienst wilde alles opeisen zonder pardon. Grote drama's waren het gevolg bij het kinderopvangtoeslagschandaal. Je kunt niet betalen en je belandt supersnel in armoede, vaak met uithuiszettingen, uithuisplaatsingen en meer. Want de Belastingdienst is machtig bij invorderingen.

Meer dan 5000 ambtenaren hadden op het hoogtepunt toegang tot deze lijst en er werd niet bijgehouden wie welke gegevens op de lijst geplaatst had.

Het eindigt hier niet: de Belastingdienst heeft niet bijgehouden wanneer de gegevens met wie gedeeld zijn. Je kon niet alleen ten onrechte op de lijst staan, maar de gegevens kunnen ook elders terecht gekomen zijn. Ze zijn zeker gedeeld met gemeentes (ivm de participatiewet), het landelijk bureau BIBOB, politie en OM. Mensen moeten zelf maar uitzoeken wat er gebeurd is. Ze waren uitgesloten van de Minnelijke Schuldsanering Natuurlijke Personen, kwamen mogelijk niet door BIBOB-toetsen en werden gestigmatiseerd door jeugdzorg en woningbouwcorporaties. Maar waarom? Dat krijgen ze niet te horen.

En het gaat verder, veel verder.

Een mogelijk scenario is het volgende:

Gemeentes zijn aangesloten bij de Zorg- en Veiligheidshuizen. Organisaties zonder wettelijke grondslag, die gebaseerd zijn op onderlinge convenanten tussen gemeentes en samenwerkingspartners zoals politie, GGD, Jeugdzorg en Veilig Thuis. Maar ook private partijen als woningcorporaties, BKR en private hulpverlening kunnen samenwerkingspartners zijn. Aan de Zorg- en Veiligheidsstafels worden tussen deze partijen casus besproken met de focus op ondermijning, radicalisering en kindermishandeling. Het is heel goed mogelijk dat de niet gecontroleerde informatie van de zwarte lijsten die aan de gemeentes is verstrekt ook aan de tafels is besproken en zo bij de samenwerkingspartners is terechtgekomen.

Met mogelijk grote gevolgen op het gebied van uitkeringen, verkrijgen van een hypotheek of woonruimte. De commissie Hamer is van plan uit te zoeken in welke mate er een verband is tussen uithuisplaatsingen van kinderen en informatie uit fraudesignalering van de Belastingdienst of andere profilering. Want de gevolgen van verstrekking aan de Zorg- en veiligheidshuizen zijn ingrijpend.

Een ander mogelijk scenario is verspreiding via de Landelijke Stuurgroep Interventieteams (LSI).

Al evenzeer een organisatie waarvan het bestaan niet in de wet verankerd is maar gebaseerd is op convenanten.

Deze stuurgroep coördineert onderzoeken naar fraude in het sociale zekerheidsdomein en kent als partners o.a. gemeentes, Belastingdienst, IND en politie. De onderzoeksprojecten richten zich vaak op wijken waar veel "verwonderadressen" voorkomen. In welke mate informatie van de Belastingdienst een directe rol gespeeld heeft bij het opzetten van onderzoeken is niet duidelijk, maar dat via deze weg informatie gedeeld kan zijn, is niet uitgesloten en best waarschijnlijk.

Veel is niet duidelijk en veel zal nooit meer achterhaald kunnen worden.

Daarin schuilt een rechtsstatelijk probleem. We kennen in een rechtsstaat het beginsel van de onschuldpresumptie, wat erop neer komt dat iemand onschuldig is, tot het tegendeel voor de rechter is aangetoond.

Maar het gebruik van de zwarte lijsten leidde ertoe dat mensen als schuldigen werden aangemerkt en daar ook de gevolgen van ondervonden, zonder dat er een rechter aan te pas was gekomen. Ze kunnen zich niet eens verweren, onjuistheden ontzenuwen, omdat ze niet weten wie over welke informatie over hen beschikt. Zelfs de overheid weet dat niet meer precies en kan het naar eigen zeggen ook niet achterhalen. Niet alleen is de informatie over deze mensen vaak op onrechtmatige wijze tot stand gekomen, soms zelfs ronduit discriminerend, maar de gevolgen kunnen niet of nauwelijks meer ongedaan gemaakt worden, omdat een controle en herstelmechanisme ontbreekt. Veel van de onrechtmatige registraties en de gevolgen blijven tot op de dag van vandaag in stand.

Coronatijd

Dataverzameling en inbreuk op grondrechten zonder toezicht kwamen ook voor in de coronatijd. De coronacrisis stelde de overheid voor enorme uitdagingen. En voor u denkt dat juist dan grondrechten even naar het tweede plan geschoven kunnen worden, is mijn antwoord: grondrechten zijn er juist voor moeilijke situaties en crises. De vrijheid van meningsuiting is niet bedoeld voor de breiclub die breipatronen publiceert, maar voor meningen die de machtshebbers onwelgevallig zijn.

En in de coronatijd greep de overheid diep in de grondrechten: een avondklok is eigenlijk gewoon een enkelbandje voor 18 miljoen Nederlanders om een voorbeeld te noemen. Een lockdown en gedwongen winkelsluiting brengt enorme schade toe aan kleine ondernemers, waarvoor niet iedereen gecompenseerd werd. Het wordt steeds zichtbaarder dat en hoe die kleine ondernemers in de schulden zijn geraakt. Was het steeds noodzakelijk en proportioneel dat hen schade werd toegebracht om de pandemie te bestrijden?

Dit deed de overheid om een pandemie met ongekeerde oversterfte van soms wel 2000 mensen per week tijdens het voorjaar van 2020 en veelal in verpleeghuizen, in te dammen.

Daarom stelde de tijdelijke commissie corona, die de parlementaire enquête moest voorbereiden en waarvan ik lid was:

“Met het oog op het tegengaan van verspreiding van het virus zijn verschillende maatregelen getroffen, mede ingegeven door de positieve verplichting om maatregelen te treffen ter bevordering van de volksgezondheid als bedoeld in artikel 22, eerste lid, van de Grondwet. Deze maatregelen hebben ingegrepen op onder meer het gelijkheidsbeginsel en het verbod van discriminatie, de vrijheid van meningsuiting, het recht tot vergadering en betoging, het recht op eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, het recht op onaantastbaarheid van het lichaam en het eigendomsrecht. Deze rechten zijn achtereenvolgens neergelegd of komen tot uitdrukking in de artikelen 1, 7, 9, 10, 11 en 14 van de Grondwet en de daarmee corresponderende artikelen uit internationale verdragen, waaronder het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens.”

Zelden zijn zoveel grondrechten tegelijk ingeperkt. Maar ook hier ging het verder. Verschillende onderdelen van de overheid vergaarden onrechtmatig informatie over burgers, bijvoorbeeld voor trendanalyses, zoals het leger in LIMC (Land Information Manoeuvre Centre) en de politie in TOOI (het Team Openbare Orde Inlichtingen). Verder was de overheid betrokken bij de denktank desinformatie, waarover de regering bepaald niet open gecommuniceerd heeft. Want het vaststellen van wat desinformatie is, is heel lastig en dat is op niet navolgbare wijze gebeurd. Een voorbeeld: wanneer werken mondneusmaskers? Het antwoord op die vraag door de regering was stellig, maar aan verandering onderhevig.

De tijdelijke commissie corona wilde dus ook aan de toezichthouder CTIV vragen onderzoek te doen naar inlichtingendiensten en niet-inlichtingendiensten: hoe hebben zij hun taken ingevuld tijdens deze crisis.

Nederland is een van de weinige landen die geen vorm van enquête ingezet heeft naar het beleid in de coronatijd. In België, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk, Italië en elders worden politici en anderen onder ede gehoord en worden documenten gevorderd. Helaas is dat niet het geval in Nederland.

Voor het eerst heeft de Kamer wel unaniem besloten een enquête te houden, maar weigeren de grotere partijen, de VVD, D66 en CDA mensen te benoemen die hem moeten uitvoeren, terwijl hun leden wel unaniem ingestemd hadden met de instelling van de enquête en met de vraagstelling.

Er zijn meer redenen om die enquête te houden: de regering diende een wet als 2G en 3G op het werk als grote haastklus in. Daarmee zouden voor ongevaccineerden grote delen van de samenleving gesloten worden. En het bleef bij de toelichting onduidelijk of je ontslagen kon worden zonder QR-code. Hoe groot de haastklus was? De adviserende instanties hadden minder dan een dag om hun zienswijze in te dienen. Samen met Kees van der Staaij diende ik toen een motie in die ervoor zorgde dat de wet 2G ingetrokken werd. Maar we lijken nu wel te vergeten hoe snel grondrechten toen zonder zorgvuldige afweging ingeperkt werden.

De overheid weet steeds meer over de burger, maar de burger steeds minder over de overheid. De balans begint ernstig zoek te raken.

Hierboven heb ik u een aantal voorbeelden gegeven (de zwarte lijsten, corona) waar de regering de randen van haar rechten opzoekt en soms ook meer ruimte pakt dan haar is toebedeeld, om de burgers te controleren en in de gaten te houden.

Bij een overheid die zo diep ingrijpt in de gegevens van haar burgers en de in grondrechten, dienen de burgers in ieder geval de overheid te kunnen controleren.

Dat valt de afgelopen tijd tegen:

We zagen al dat de Belastingdienst zich totaal niet aan de AVG houdt (bescherming persoonsgegevens), terwijl elke sportclub en elke school maatregelen over foto's en telefoonnummers moet nemen.

Maar het gaat verder:

- De Tweede Kamer en de Algemene Rekenkamer slagen er nauwelijks in om bepaalde uitgaven te controleren, blijkt keer op keer. En zijn de afgelopen jaren tientallen miljarden zonder toestemming vooraf door het parlement uitgegeven of via algemene fondsen aan het budgetrecht van de regering onttrokken. Maar de regering stelt wel voor om elke transactie van burgers vanaf 100 euro te monitoren. De autoriteit persoonsgegevens spreekt van een vorm van massasurveillance die kan leiden tot uitsluiting bij dit voorstel. Duidelijk is dat de wereld op zijn kop staat bij wie wie kan controleren.
- Minister-President Rutte vond het jarenlang heel normaal om bijna al zijn appjes te wissen, terwijl hij het land er effectief mee bestuurde. Zelfs appjes met de burgemeester van Amsterdam over het al dan niet sturen van ME naar een demonstratie werden niet geacht bestuurlijke besluitvorming te zijn. Hij wiste ze allemaal. De inspectie oordeelde dat hij zich niet aan de archiefwet hield. Nog steeds kan hij niet vertellen hoeveel berichten hij verstuurt en opslaat. Ze worden als bulk opgeslagen en het blijkt niet mogelijk ze bij benadering te tellen blijkt uit antwoord op Kamervragen. Tegelijk komt de Europese commissie met een voorstel waardoor berichten zoals whatsapp niet meer end-to-end versleuteld zijn, zodat de overheid altijd vooraf berichten kan controleren voor het versleuteld verzenden.

- Indien een burger geen informatie aan de Belastingdienst of het UWV levert, zijn de gevolgen vaak niet gering, zoals grote terugvorderingen of een flinke korting op een toch al karige uitkering. Bij uitkeringen kan het gaan om zeer veel informatie. De overheid neemt het zelf minder nauw: meer dan honderd keer is de overheid veroordeeld en heeft het dwangsommen betaald omdat een WOO-verzoek niet is uitgevoerd. Die dwangsommen, miljoenen in totaal, zijn overigens dan wel weer het belastinggeld van de burger. In bijna alle gevallen gaat het om politiek gevoelige dossiers. Het gebeurt feitelijk straffeloos.

Het gevaar van algoritmes, kunstmatige intelligentie en slordig bestuur

We voeren graag een discussie over de gevaren van algoritmes, van de 'computer says no' en van kunstmatige intelligentie. Die gevaren beginnen dus al heel erg in de basis: als de overheid zelf zich niet aan de wetten houdt rondom persoonsgegevens en zelf geen openheid geeft over wat het doet. Dan is er een groot probleem, nog voordat de techniek begint.

Wie wordt er dan wel beschermd met de AVG?

De overheid is ongekend hard tegen mensen aan de onderkant van de samenleving. Die worden de facto niet beschermd. Die kunnen zich geen advocaten veroorloven wanneer een kind uit huis geplaatst wordt. Die kunnen zich niet verweren tegen de machtige Belastingdienst en hebben geen effectieve rechtsbescherming gehad. Ook de regering zelf ziet dat nu in, maar vooralsnog zonder oplossingen te bieden.

Daardoor zou er de indruk kunnen ontstaan dat de overheid niet alleen hard is bij kleine wetsovertreders, maar dat grote vissen ook hard aangepakt worden. Dat ook zij openheid van zaken moeten geven. Het is een illusie die graag in stand gehouden wordt in politiek Den Haag. Want die AVG beschermt de gewone burger niet bij de Belastingdienst. Maar anderen krijgen in Nederland net wat meer bescherming. Een aantal voorbeelden maken dat duidelijk:

Voorbeeld 1: de AVG beschermt Russische oligarchen

Op 24 februari 2022 viel Rusland Oekraïne binnen en op 25 februari kondigde de Europese Unie een sanctiepakket aan waarbij tegoeden van Russen en Russische entiteiten bevroren werden. Landen als België en Frankrijk hadden in no time beslag gelegd op miljarden euro's. Nederland bleef hopeloos achter. In debatten en Kamervragen bleek dat zelfs de overheidsorganisaties onderling, zoals het Kadaster en de Belastingdienst, er maanden over deden om alle data te delen. Er was een advies nodig van de landsadvocaat, een advies van de Autoriteit Persoonsgegevens (dat werd bij het toeslagenschandaal nooit gevraagd hoor), twee nieuwe regelingen waarover maanden gedaan werd om uitzonderingen te maken op de AVG en de AWR (Algemene Wet Rijksbelastingen). En toen werd er niet veel in beslag genomen. Als je er in een oorlogssituatie maanden over doet een uitzonderingsregeling te maken, dan beschermt die AVG effectief oligarchen, die tijd zat hadden om dingen weg te sluizen.

Voorbeeld 2: De duizenden miljarden doorstroom worden zeer slecht gecontroleerd

Een tweede voorbeeld is het doorstroomparadijs: door Nederland stroomt jaarlijks meer dan 4000 miljard euro, een werkelijk waar astronomisch bedrag, via zaken als brievenbusfirma's. Dat is 250.000 euro per Nederlander. Dat is ongeveer vier keer het BBP. Dat heeft helemaal niets met de Nederlandse economie te maken. Laat ik het voorzichtig zeggen; er is een aantal maatregelen genomen, maar er is geen controle per 100 euro en van die duizenden miljarden is er geen goede registratie wie de echte eigenaar is in een UBO-register.

Voorbeeld 3: grote boetes bij banken

Een derde voorbeeld van ‘Some are more equal than others’ om Orwell, die zo nog even terugkomt, te quoten is het ontbreken van goede controle op grootschalige witwaspraktijken bij Nederlandse banken. Daarvoor kregen Nederlandse banken enorme boetes van honderden miljoenen en soms zelfs een transactie (soort schikking) waarbij vervolging van de leiding zelf uitgesloten was. Dit staat in vrij schril contrast met hoe toeslagenouders zelfs al bij een klein foutje op het aanvraagformulier keihard werden aangepakt. Of mensen die op zwarte lijsten stonden op basis van kliksignalen en feitelijk schuldig werden bevonden zonder bewezen schuld of zonder proces.

Voorbeeld 4: uithuisgeplaatste kinderen in het toeslagenschandaal worden niet geholpen vanwege de AVG

Meer voorbeelden zijn beschikbaar over wie wie beschermt. De uithuisgeplaatste kinderen in het toeslagenschandaal en hun ouders konden niet benaderd worden voor hulp vanwege de AVG. Pas zeer recent is de wet daarvoor aangepast en dat ging met een ondraaglijke traagheid. Als je ziet met wie de gegevens van de mensen in het toeslagenschandaal gedeeld zijn, is dit werkelijk waar een schande op zich: de overheid lijkt vooral zichzelf te beschermen met de AVG hier. Want als een kind lang genoeg uit huis geplaatst is – vaak al na aan jaar – dan was het perspectief: niet terugplaatsen. Als je dan meer dan 1,5 jaar wacht met hulp is dat werkelijk bizar.

De uitdagingen

Bescherming en rechtsbeginselen

Ik vertelde eerder dat een dictator geen meerderheid nodig heeft en de overheid in een democratische rechtsstaat wel. Maar ook als er meerderheden zijn, moet die overheid rekening houden met fundamentele rechten van burgers. Juist als alleen een minderheid van de burgers daarop aanspraak maakt of een meerderheid dat niet nodig vindt. Dat is de kern van een rechtstaat. Veel fundamentele rechten zijn niet absoluut. De overheid mag er onder strenge voorwaarden inbreuk op maken als het algemeen belang dat vereist. Dat moet dan wel meestal bij wet gebeuren, en de inbreuk moet zo beperkt mogelijk zijn om het doel van het algemene belang te dienen (proportionaliteit). Voor zover het gaat om fundamentele rechten in internationale verdragen kan de rechter ook formele wetten aan deze beginselen toetsen. Waar wil ik naartoe? Het komt voor, wellicht steeds meer, dat onze overheid met een grote steun van de volksvertegenwoordiging en dan in ieder geval de coalitie, fundamentele rechten beperkt om een doel te dienen dat zichzelf aanspreekt.

- De veiligheidsdiensten die burgers kunnen afluisteren en data verzamelen om burgers te beschermen tegen terroristen.
- Het verzamelen en gebruiken van data om misbruik van uitkeringen aan te pakken.
- Het opleggen van een avondklok om de verspreiding van Corona tegen te gaan.

Het zijn goed klinkende doelen. Volksvertegenwoordigers hebben niet altijd de complete informatie die nodig is om te toetsen of de middelen ook noodzakelijk en proportioneel zijn voor het doel. En wanneer ze die informatie wel hebben, staan coalitiekamerleden onder grote druk om toch akkoord te gaan.

Worden burgers genoeg beschermd ook waar het doel op zichzelf populair is en politiek verzet als gezeur of in de weg staan van misdaadbestrijding of pandemieverspreiding kan worden weggezet?

Het doel heiligt lang niet altijd de middelen, maar verzet of oppositie is vaak niet populair. Ik noem een voorbeeld uit de Verenigde Staten. Vlak na de aanslagen van 9/11 werd daar de Patriot Act aangenomen met zeer vergaande bevoegdheden van overheidsdiensten om herhaling te voorkomen en terrorisme te bestrijden.

Honderden verdachten van mogelijke terroristische activiteiten werden opgesloten in Guantanamo Bay voor vele jaren zonder vorm van proces en onderworpen aan martelingen. Er werden geheime gevangenschappen in Europa opgezet. Is er dan nog sprake van een rechtsstaat die fundamentele rechten beschermt of heiligt het doel de middelen? Was het heel populair in de Verenigde Staten om hierop te wijzen? Nee. Is het noodzakelijk om te voorkomen dat de macht van de overheid ongecontroleerd wordt gebruikt om fundamentele rechten te schenden? Ja. De rechtsstaat is er niet alleen als het goed uitkomt. Controle vereist daarnaast ook informatie. Informatie die de overheid moet verstrekken.

Teruggang in democratie

Wereldwijd is er sprake van een erosie van liberale democratieën. Waar we rond 2000 nog hoopten dat Rusland, dat lid werd van de Raad van Europa en Turkije en dat kandidaat-lid van de EU, zich richting een Westerse democratie zouden gaan bewegen is die hoop, zelfs bij de grootste optimisten, verdwenen.

Maar ook elders zit het niet lekker: de bestorming van Capitol Hill op 6 januari 2021 om de nederlaag van Trump ongedaan te maken, was ongekend.

Zelf doe ik in de Raad van Europa al jarenlang onderzoek naar af luisterpraktijken en mensenrechtenschendingen. De geheime CIA-vluchten en gevangenschappen op EU-grondgebied na 9/11 bleken geen wake-up call, toen het rapport van Dick Marty uitkwam. Zelf schreef ik twee rapporten over massaal af luisteren en interviewde ik daarvoor Edward Snowden. De massale praktijken om gewone burgers af te luisteren, lijken stilzwijgend geaccepteerd te zijn.

En de komende week kom ik met een rapport over spionage met software zoals Pegasus: je kunt daarmee, zonder dat de eigenaar het weet of ergens op geklikt heeft, de telefoon uitlezen, de microfoon en camera gebruiken. Dit gaat dus verder dan Orwell in 1984, waar je ten minste nog voor het scherm moest gaan staan en wist wanneer Big Brother op je lette. Dat weten we nu niet meer. Het is ingezet in democratische landen als Griekenland, Polen en Spanje tegen politieke tegenstanders. Zo werd in Polen op de telefoon van de campagneleider van de oppositie Pegasus aangetroffen. Daarmee kon de zittende regering de oppositie voor zijn en zwart maken. Vroeger, in de tijden van Watergate, was dat nog een doodzonde. Nu lijkt het internationaal geaccepteerd te worden.

We letten niet op, terwijl onze democratieën langzaam wegglijden en verkeerd gebruik van data ongekende mogelijkheden heeft. Deze ontwikkelingen vereisen veel meer waakzaamheid, want ongewild leggen we zeer kwetsbare infrastructuren aan en zijn we ongelooflijk laks met de bescherming van onze eigen burgerrechten.

We hebben gezichtsherkenning met camera's, nummerbordherkenning, opslag van passagiersgegevens, wifi-tracking en weten dus vaak wanneer iemand waar is. Koppel daaraan belastinggegevens, het elektronische patiëntendossier en meer en je hebt een controlestaat voor je het weet.

China heeft zo'n staat, waarin burgers gecontroleerd worden. Er is een sociaalkredietstelsel waarbij je meer vrijheden hebt als je het gewenste gedrag vertoont. Voor de mensen die zich afvragen: waarom heeft Nieuw Sociaal Contract het over een mensbeeld? Burgers zijn niet het eigendom van de staat. Een controlestaat gaat ervan uit dat je de eigen burgers en hun inherente motivatie en drijfveren niet vertrouwt.

Een controlestaat is gestoeld op een totaal afwijkend mensbeeld. Het menselijk gedrag verandert vergaand als iemand constant gecontroleerd wordt en daarmee eigenlijk ook de menselijke natuur. Bescherming van grondrechten en nadenken over een mensbeeld zijn juist nodig om dat te voorkomen.

De rol van Kamerleden

U vroeg mij een lezing te houden over de taak van nieuwe Kamerleden en u kreeg een betoog over informatiestromen, over vrijheidsrechten. Maar dit gaat ook over democratie en in een democratie is de rol en functie van een Kamerlid essentieel.

Een kamerlid draagt een belangrijke verantwoordelijkheid in een democratie, als volksvertegenwoordiger, als controleur van de regering. Voormalig Kamerleden die zeggen dat een Kamerlid geen verantwoordelijkheid draagt, hebben niets begrepen van de essentie van het Kamerlidmaatschap. Het Kamerlidmaatschap is geen junior positie op de weg naar het kabinet of een burgemeesterspost. Als het dat wordt, dan ontbeert de Kamer gezag en invloed om haar taak als vertegenwoordiger van bijna 18 miljoen Nederlanders waar te maken. Dan verzaakt de Kamer de uitgaven te controleren, want alleen lastige Kamerleden controleren. Het gevolg is dat vrijheden niet voldoende beschermd worden.

Een eerste en belangrijke taak: de informatie en machtsbalans moeten hersteld worden.

Dat is een Herculeswerk. Een paar onmiddellijke stappen zijn wel duidelijk.

Natuurlijk moet de Kamer op de strepen staan met informatie en niet langer accepteren dat er meer informatie over Kamerleden (ja er zijn meer sms'jes van mij bij WOB/WOO verzoeken gepubliceerd dan van bijna alle ministers), dan van de regering naar buiten komt.

Als de Kamer de informatie niet heeft, acteert het als een scheidsrechter die de verkeerde kant opkijkt en het oog niet op de bal houdt, met partijdige grensrechters en zonder VAR. Zo'n scheidsrechter kan per ongeluk een goed besluit nemen. Maar de wedstrijd loopt normaal gesproken volledig uit de hand.

De Kamer moet focussen op de hoofdtaken en het zou fijn zijn als het publieke debat daar ook over gaat. Niet over de ophef, de aanvallen of de 4000 moties per jaar, vaak over onderwerpen die niet aan de orde gekomen zijn in het debat. Alleen al het lezen van die moties en erover twitteren lijkt een dagtaak voor sommigen. Een paar voorbeelden van belangrijke taken de komende maanden.

1. De begroting moet serieus genomen worden: dit jaar lijkt de behandeling daarvan nog verder weg te zakken in de prioriteiten. Sterker nog: gaat de oude of de nieuwe Kamer het nog serieus doen? Dit is een kerntaak van de Kamer, die dit jaar ernstig in het geding komt. De nieuwe Kamer treedt op 6 december aan. Dan kunnen zaken als toeslagen niet meer veranderd worden, dus moet de oude Kamer echt de koopkrachtwetten doen.
2. De regering heeft voorgesteld om 12 belastingwetten gezamenlijk te behandelen dit jaar, een absoluut record. Een van die wetten gaat over rechtsherstel voor FSV-geduceerden. Dat betekent dat veel partijen minder dan een minuut zullen praten over onrecht dat 250.000 mensen is aangedaan, want in hetzelfde debat moeten ze ook nog spreken over 11 andere debatten waaronder het belastingplan. De wet zal niet adequaat zijn maar iedereen wil het dossier dichtdoen. De Kamer moet het niet pikken en moet de ruimte nemen om niet alleen over compensatie te spreken, maar ook over het oplossen van de ernstige problemen waarin mensen op de zwarte lijsten verzeild zijn geraakt.
De Kamer moet wel de begrotingen SZW, Wonen en VWS voor de verkiezingen behandelen. Want die gaan over koopkracht, over bestaanszekerheid. Als de nieuwe Kamer die in januari behandelt, kan er geen cent meer veranderd worden aan bijvoorbeeld hoogtes van

uitkeringen. Dan dwingt de kamer de regering geld uit te geven voor de behandeling.
Dat moeten we juist voorkomen.

3. Er moet een corona enquête komen: wat je ook van de maatregelen vindt, de beperkingen waren ongekend en de uitgaven ook. Nu de hoofdrolspelers van het politieke toneel verdwijnen, kan dat wellicht ook met minder politiek spektakel.

Maar er moet meer gebeuren

4. Grondrechten moeten afdwingbaar zijn. De grondwettelijke toetsing, die door Rutte-IV werd voorgesteld was een goede stap. Toch denk ik dat we een stap verder moeten gaan en een grondwettelijk hof kunnen installeren, zoals in de meeste landen bestaat. Het lijkt me niet verstandig dat elke rechter dat kan doen, omdat grondrechten tegen elkaar afwegen echt specialistische kennis vergt.
5. De rechtsstaat moet bescherming bieden. Dat heeft hij niet gedaan en doet hij nog steeds niet. Dat betekent bijvoorbeeld dat de Algemene wet bestuursrecht beter bescherming moet bieden en dat ook mensen met een laag inkomen effectievere toegang moeten krijgen tot het recht. Ook in Nederland heeft een rechtbank (Overijssel) recentelijk verklaard dat de Raad van State geen rechtbank is, als bedoeld in artikel 6 van het EVRM, omdat het evenredigheidsprincipe niet in acht genomen werd. De ene rechtbank zegt dus tegen de andere: je spreekt zo slecht recht dat je je volgens internationale verdragen geen rechtbank mag noemen. Normaal vindt dat soort conflicten in Polen plaats.
6. De kamer kan zelf een grondrechtencommissie instellen, die iets fundamenteeler wetten beoordeelt op mensenrechten en grondrechten. Dat gebeurt wel in andere landen, maar niet in Nederland. Ik zal daartoe een voorstel indienen. Want de eerste die op grondrechten moet toetsen is de Kamer en niet de rechter.

Misschien denkt u dat dit een onmogelijke agenda is. Nou het is nog maar een klein deel van de agenda. De rest wil ik de komende tijd graag nader toelichten. Dat kan tijdens lezingen. Dat kan ook in scherpe debatten. Maar het is niet mogelijk in een lange serie debatten, waarin heel veel lijsttrekkers, zeg 6 of meer, in oneliners over een onderwerp spreken. Dat leidt niet tot helderheid. Dat leidt niet tot oplossingen. Dus laten we kijken hoe juist diepgaande debatten en gesprekken met 2,3 personen over volkshuisvesting, over bestaanszekerheid, over migratie, over klimaatbeleid de echte keuzes duidelijk maken. Daar doe ik dan graag aan mee.

Lange tijd ben ik niet zo optimistisch geweest als nu. Juist op een moment dat heel veel verschuift, met nieuwe politieke leiders, een nieuw politiek landschap, juist op zo'n moment zijn er grote kansen voor een nieuwe Kamer om de rol weer op te pakken, voordat de coalitiekamerleden onder het juk gebonden worden. Het huidige politieke klimaat ervaar ik als zeer verfrissend.

En als de informatie voor Kamerleden op orde is, over de begroting, over de besluiten over corona die onder hoge druk genomen zijn, over het handelen van de regering en wanneer het regeerakkoord wel richting geeft maar niet verstikkend is voor Kamerleden, dan zal het ook veel gemakkelijker zijn om gewoon in het debat de juiste besluiten te nemen. De Kamer wint dan aan gezag.

Of om in scheidsrechter termen te blijven: je waarneming is op orde, je kunt vertrouwen op je assistent-scheidsrechters. Spelers en het publiek merken dat en zullen zelfs af en toe een besluit accepteren dat vragen oproept, want niemand is perfect. In die positie moeten wij als Kamer weer komen.